

Початковий період, в якому козаччина виступала ще як явище побутове і поволі набирала мілітарного і економічного значення. В цьому періоді козаччина перш за все виступає, як економічна категорія.

Ранній козацький період (приблизно перші три чверті XVI ст.), в якому козаччина оформлюється як окрема суспільна верства і виступає в різних формаціях (незалежна дружинна формація, запорозька козаччина (січовики) реєстрове (городове) козацтво. В цьому періоді козаччина виступає, як категорія соціальна.

Період розквіту козаччини (кінець XVI і перша половина XVII ст.) Козаччина стає повною політичною силою із власною внутрішньою і зовнішньою політикою. Формується козацька ідеологія. Козацтво відокремлюється і політично кристалізується в рямцях державної системи Речі Посполитої і рівночасно входить в колізію з цією системою. Розпочинає боротьбу і боронить народні і соціальні інтереси українського народу. В цьому періоді козаччина виступає, як категорія політична.

Період Козацько-Гетьманської Держави (XVII-XVIII ст.). В цьому періоді козаччина — «Військо Запорозьке» стає в наслідок перемоги над Польщею, керманичем української держави. Переможена у вільних змаганнях з Москвою, козаччина поступово втрачає це керівне становище, зберігаючи ще на якийсь час правну і соціально-економічну окремішність і певний ідеологічний вплив на розвиток українського історичного життя. В цьому періоді козаччина виступає, як категорія державно-політична.

В межах кожного періоду були свої етапи розвитку — т. зв. «суб-періоди», які творять внутрішню періодизацію. Прелегент обговорив чотири етапи: дружинний козацький етап, ухидницький етап і постановня осілого козацтва, запорозьке козацтво і оснування Запорозької Січі і постановня козацького реєстру — реєстрового козацтва.

Всі ці етапи розвитку українського козацтва дуже часто себе покривають і не виступають у ізольованій формі. Причина того явища в тому, що козаччина майже рівночасно виступила і розвивалася у різних організаційних видах.

Вкінці доповідач подав коротку аналізу етнічного обличчя козаччини і її суспільного складу.

Омельян Прицак:

«Етимологія та зміст назви „козак”»

Довший час дослідники приймали, що слово козак вперше було засвідчене в „Codex Sumanicus“ із 1303 р. Виявилось, що воно було задокументоване раніше. Найдавніша згадка є в «Таємній історії Монголів» з 1240 року, написаній монгольською мовою, але китайським письмом. Там (у §64) говориться про qasah tergen «касах — двокілка» у зв'язку з подіями в часах молодости Чингіс-хана, приблизно для 70-их рр. XII століття.

Хоч із контексту тяжко встановити точне значення слова «касах» — але одне певне, що це слово не монгольського походження, а тюрк-

ське запозичення в монгольській мові. Значить слово козак мусліло існувати в тюркських мовах до 70-их років XII ст.

Друга згадка, що також до цього часу залишилася не відомою дослідникам східно-європейської історії походить з р. 1245. Вона знаходиться в арабо-половецькому словнику, впорядкованому не по азбучному, а по категоріям, у т. зв. *Tarjuman*, у розділі, де подані прикмети людини. Хоч арабський відповідник *mujaḡgad* (муджаррад) має багато значень, можна устійнити тут значення «самітний, незв'язаний (сім'єю або оселею)».

У словнику тюркських мов Махмуда Кашгарського (арабською мовою із 1074 р.) дієслово *qaz-* (від якого походить девербальне ім'я *qazaq*) мало значення «топтати землю (кінь)», «бути самітним у степу».

Тут зрозуміло, що в першу епоху слово козак — це означення побутового явища.

У глосі в „*Codex Cumanicus*“ (1303 р.) слово виступає у словарній частині пам'ятника у формі *Ghasal Cosac* у розділі «*Res — quae pertinent ad bellum*». Перша частина слова це не караул (як пробували пояснити), а *ghasal* [*gazar* (*gazar)], генуезька назва для Криму.

Терміном «*Ghasal Cosac*» означували генуезці початку 14 ст. «Сторожу (із тюрків)» = середньовічне латинське *gnauta* = перське *naobat*. Тут йдеться про технічний термін, а не про людей.

Починаючи від 1308 року (*римський* синексарій грецькою мовою) назва козак засвідчена на Криму, як означення для тюркських вояків, що виконували сторожу та займалися здобиччю.

Генуезькі акти називають їх ще *Arguxii*, *Orgusii*, *Horgusii*. Це останнє слово пробували зв'язати з тюркським племенем огузів (літописні Торки). Однак тут маємо тюрське слово *argus* (аргуш) — товариш (спеціально в торговельних підприємствах). Замість *argus* засвідчена від 1503 р. назва бурсникъ «товариш» від середньо-німецького *Burs* «група найманих вояків».

Підсумовуючи дані джерела, треба ствердити 3 семантичні етапи назви козак, із яких дві перші засвідчені тільки для тюркського світу:

а) до початку 14 ст. *qazaq* (козак) — це тюркське побутове явище з значенням: «самітний (однорець) у степу». Крім того, *qazaq* (— монг. *qasaḡ*) виступає у першій частині зложених іменників зі значенням: кочовий «двоколка», нежонатий.

б) у золотоординський період (від б. 1300-1500), слово козак засвідчене спочатку на Криму, а потім в усьому тюркському світі на границі степу з осілою культурою, на лінії Кам'янець Подільський — Бар — Вінниця — Біла Церква — Черкаси — Київ — Путивль — Рильськ — Тула — Рязань — Муром — Нижній Новгород. Воно має два основні значення: а) тюркська степова сторожа, ескорта, куріери (= *argus*); засвідчено, починаючи з 1308 р.; б) золотоординські ізгої (Чингісиди) та їх діти «дѣти боярские» (від 1452 р.).

в) Після упадку Золотої Орди (б. 1500 р.) козак має дві сфери: а) в тюркському світі — це назва для частини лівого крила Золотої Орди, улусу, *Кунгірам* (*Ozbeg*), що в 1500 р. не пішли в осілу Трансоксіану (країна між Аму та Сир Даріями), а залишилися кочувати; їх нащад-

ки це сьгоднішні козахи в Казахстані; 6) слово — козак переймає також східнослов'янський світ (перший раз засвідчено в 1492) на означення степових промисловців (уходників).

У слов'янському світі — слово козак вживається на означення військової верстви (друга половина 16 ст.), а в 17 ст. воно означало суспільну верству.

Богдан Корчмарик

*«Киево-Могилянська Академія
в добу Козацько-Гетьманської України»*

Доповідач на основі джерельного матеріялу, не тільки подав вагу і значення цієї першої високошкільної інституції на цілому європейському Сході в культурно-релігійному житті українського народу, але й насвітлив велику і важливу роль, яку відіграла вона в процесі пробудження його національної свідомости. В Києво-Могилянській Академії формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії і мали великий вплив на українську державну політику. Звідси вийшла нова генерація тогочасної провідної верстви, яка походила з різних верств українського народу. Коли в 16 ст. український народ під тиском польської окупації та польсько-латинського духовенства докотився до такого страшного занепаду, що вже не вважався за народ, як завважує польський історик В. Лозінскі, лише за нащадка народу, що «давно втратив свою культуру і фізіономію», то в 17 ст. завдяки широко розгорненій культурно-релігійній та науковій діяльності Києво-Могилянської Академії, він не тільки відродив свою власну культуру і національне обличчя але й засвідчив перед цілим світом свою історичну живучість. До якої міри впливала Києво-Могилянська Академія на пробудження національної свідомости серед українського народу, наглядно показує не тільки остаточне сформування Козацько-Гетьманської держави та повний політичний розрив з Москвою за часів Мазепи, але також і те, що українська молодь, яка вибиралася за кордон для завершення студій по різних західно-європейських університетах, характеризує свою національну приналежність такими окресленнями: в другій пол. 16 ст. вона виступає під назвами «полонус» або «літванус»; в першій половині 17 ст. під назвою «рутенус», а після Полтавської катастрофи майже виключно «українус». Не зважаючи на те, що після Полтавської катастрофи всі землі Козацько-Гетьманської України опинилися в умовах повної і безоглядної московської окупації, як також не дивлячись на те, що Києво-Могилянська Академія, після своїх блискучих подвигів на полі культурно-релігійного та національного відродження українського народу, впла жертвою постійної московської русифікації, виплекані нею основні властивості українського світогляду не тільки продовжували існувати в українському народі, але й були тією рушійною силою, яка заставляла той нарід до дальшої нерівної боротьби за забезпечення його культурно-релігійних інтересів.